

Богдан
ТРИФУНОВИЋ,
М. А

СТРУКТУРА И ОРГАНИЗАЦИЈА ОКУПАЦИОНЕ УПРАВЕ НА ПОДРУЧЈУ ОКРУГА ЧАЧАК ТОКОМ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА 1915-1918.

УДК: 341.324(497.11),1915/1918” (093)

Апстракт: У раду се приказује процес успостављања окупационе власти на подручју округа Чачак након пада највећег дела Србије под аустроугарску власт у јесен 1915. године. Посебан нагласак дат је организацији и функционисању административног система и територијалне поделе у оквиру округа, која је у највећој мери преузета из предратног периода, од окружне команде у Чачку и појединих срезова, до општина у селима као најнижих административних јединица.

Кључне речи: Чачак, округ, Први светски рат, 1915, Аустро-Угарска, окупација, управа

Увод

Период Првог светског рата релативно добро је обрађен у домаћој историографији, али само са становишта војно-политичке историје. Такво усмерење историчара условило је да трогодишња аустроугарска и бугарска окупација Србије остане у сенци интересовања, са приоритетом истраживања политичких одлука и војних операција, нарочито након повлачења војске и образовања Солунског фронта. Историјат окупације „трпео” је наспрам „славне” историје Голготе и мемоара Солунаца, као да је у питању део националне прошлости који се не уклапа у слику величанствене победе у Првом светском рату и уједињења Јужних Словена, која је преовладала у стручној продукцији и јавном мњењу све до осамдесетих година XX века.¹ Тек тада се у већем броју објављују радови, књиге и зборници превасходно окренути дешавањима у самој Србији под окупационом управом Аустро-Угарске и Бугарске, са нагласком на привредној, друштвеној и културној историји Србије за период 1915–1918. године. Нипошто се не може говорити о исцрпљености таквих и сличних тема, нарочито за локалну историју која је врло фрагментарно обрађена у публикацијама разноврсне научне вредности. Историја Чачка у Првом светском

¹ Као потврда овог мишљења може да послужи и пример шесте књиге *Историје српског народа*, том II, (уредник Андреј Митровић), Београд, 2000, где је период трогодишње окупације добио подједнако простора као и дешавања на релацији Беч–Београд у јулу 1914. године, након атентата у Сарајеву (прим. Б. Т.).

рату још увек није написана, а периодом окупације Чачка и истоименог округа више су се бавили Љубодраг Поповић и Богумил Храбак, објављујући радове засноване на истраживањима сачуване архивске грађе Војног генералног гувернмана (у даљем тексту ВГГ) у Архиву Србије.

Чачански округ, са седиштем у Чачку, представљао је административни део Краљевине Србије и дуго времена је био подручје границе са османским санџаком Новог Пазара. Територија која је припадала том округу улазила је до 1903. године у састав Рудничког округа. Чачак је Први светски рат дочекао са око шест хиљада становника, што га сврстава међу најмања окружна седишта у Србији тог времена.² Округ је био подељен на срезове Чачак, Гуча, Краљево, Ивањица и Ушће, који су се даље делили на општине. Српску административну поделу пре рата преузеће и аустро-угарска окупациона власт након јесени 1915. године.

Здружена немачко-аустроугарска офанзива у октобру 1915. године показала се као прејака за ослабљену српску војску и државу, нарочито након што је 14. октобра и Бугарска ушла у рат и напала Србију са истока, ефикасно пресекавши најважнију саобраћајницу и линију снабдевања ка савезницима у Солуну. Падом Ваљева 25. и Тополе 26. октобра непосредно су били угрожени Руднички и Чачански округ³, па је Врховна команда наредила 1. армији да организује одбрану Чачка ка коме су напредовале јединице 3. аустро-немачке армије, односно 19. корпуса као главне ударне снаге. Горњи Милановац заузет је 28. октобра, што је условило да се Соколска бригада и 9. пук 2. позива повуку на положаје код Прељине и Љубића, чиме је појачан Ужички одред који је до тада држао одбрану Чачка. Све ове припреме опозване су наредбом Живојина Мишића, команданта 1. армије, којом је на положајима код Западне Мораве остављена само јака заштитница са топовима, док је остатак јединица 31. октобра прешао мост код Чачка и заузео положаје јужно од града.⁴ Срушени друмски и железнички мостови 1. новембра 1915. године само су на неколико сати омели улазак аустро-угарске јединице у град, који су већ раније напустиле све војне јединице и железничке композиције. Чачак је на тај начин, на изненађење српске владе, без борбе препуштен непријатељу, упркос свим претходним припремама и дефанзивним маневрима 1. армије.⁵ Каснији отпор ка правцу Краљева од 2.

2 | Преглед раста броја становника Чачка у периоду 1834–1910. године: 1834. (908), 1859. (1.525), 1866. (1.922), 1874. (2.290), 1890. (3.869), 1900. (4.232), 1910. (5.671). Подаци преузети из: Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914: Mit europäische Vergleichsdaten*, München, 1989, 104).

3 | Богумил Храбак, *Борбе са аустро-немачким поробљивачима на простору Пожега–Чачак–Краљево у јесен 1915. године*, Зборник радова Народног музеја XIII, Чачак, 1983, 53–54.

4 | *Исто*, 58–60.

5 | *Записници са седница Министарског савета Србије 1915–1918*, (приредили Драгослав Јанковић, Богумил Храбак), Београд, 1976, 189: „Пошто губитком Чачка настаје опасност, да се пресеке одступница ибарским путем за Нови Пазар и Косово, решено је да се Врх.[овној] Команди упути питање из којих је разлога напуштен Чачак.“; LXVIII Записник седнице Министарског савета држане 20. октобра [2. новембра] 1915. године.

до 4. новембра, где су наступале аустроугарске 20. и 21. бригада са појачањима, односно ка Ивањици (према 10. и 17. бригади српске војске), имали су за циљ да заштите повлачење долином Ибра ка Косову, па је Краљево напуштено 6. новембра, а до средине новембра 1915. године заузети су Рашка и целокупна преостала територија округа Чачак.

Наративни извори о заузимању Чачка 1. новембра 1915. године

Одступање војске из Чачка, састављене већином од трећепозиваца и последње одбране, почело је раног јутра 18/31. октобра 1915. године. Услед хаотичног повлачења, непријатељу су у руке пали и неочекивани плодови рата, попут дела машина и материјала предратне Државне штампарије Краљевине Србије, који су избегли раније заробљавање у Београду.⁶ На тај начин непријатељ је дошао у посед изузетно вредне опреме, што му је омогућило да убрзо оспособи сопствену штампарију у ВГГ-у. Станко Митић, шеф окружне финансијске управе у Чачку, забележио је у свом ратном дневнику да су државна надлештва у граду од раније била спремна за евакуацију, само се чекала наредба војне команде. „За време нашег поласка у вароши гужва од народа, једни иду на једну а други на другу страну, на лицу свакога познаје се забринутост и очајање. [...] Кад смо прошли поред касарне, где је смештена војна болница, биле су истакнуте заставе беле боје са црвеним крстом, а тако исто и на градској болници, што је давало знаке да је варош била спремна за предају.”⁷ О самом чину „предаје града” нема поузданих извора, осим накнадно забележених сећања очевидаца, која се у различитим верзијама провлаче у литератури. Команда војске одредила је др Венцеслава Стејскала, мајора српске војске чешког порекла, а иначе старог чачанског лекара, да према Женевској конвенцији преда окупационој војсци чачанску болницу.⁸ Он је то и учинио, у униформи српског официра, коју је одбијао да скине све време окупације, иако је враћен на своје старо радно место у чачанској болници. Пре уласка аустроугарских трупа у Чачак, грађани су се данима раније испред кафане „Цар Лазар” окупљали и одлазили пут Краљева. На дан уласка непријатељских војника у Чачак град је био пуст, жене и деца склонили су се по кућама, радње су биле затворене, „ћепенци и капци били су спуштени на варошким дућанима”⁹ „Када су непријатељи преишли Мораву и нашли се у

6 | Ненад Урић, *Издавачка дјелатност Србије у вријеме окупације 1916–1918. године*, Историјски часопис XXXVII, Београд, 1991, 151.

7 | *Ратни дневник Станка Митића* (приредио Зоран Маринковић), Изворник: грађа Међуопштинског историјског архива, 9, Чачак, 1992, 55–56.

8 | Миле Мојсиловић, *Пркосни доктор Стејскал*, Чачански глас, бр. 7, 16. фебруар 1984, 12.

9 | Миле Мојсиловић, *Из албума старог Чачка* (Радио-емисија емитована на Радио-Чачку 9. октобра 1991. године; Фонд Завичајног одељења Градске библиотеке „Владислав Петковић Дис”. Грађа није инвентарисана).

Цветнограду [Чачку], варош је била као мртва.”¹⁰ Из центра вароши, од цркве према мосту, упутила се група Чачана, углавном старијих људи предвођених председником општине Јованом Михаиловићем, носећи белу заставу.¹¹ То је била делегација, односно одбор грађана за предају града. Око 16 часова непријатељски војници су прешли мост. Самозвани „одбор за предају града” није наишао на благонаклон пријем код мађарског официра, команданта одреда који је требало да „освоји” град.¹² Уместо да прихвате предају и белу заставу, војници су грађане потерали испред себе, као живи штит, и упутили се у центар вароши, на тадашњу Велику пијацу.

Грађани немачког или мађарског порекла морали су одмах да се јаве те вечери официру који је заузео град. Добошар је објавио да се варош предала и да наредни дан сви старији од 18 година морају да се појаве на пијаци. Многе радње биле су већ прве ноћи опљачкане, као и празне куће по месту.¹³ Уласком у град војска је одмах извршила реквизицију хране и бакарног посуђа од становника, као и свиња и живине. Сутрадан, 2. новембра, зачуо се добош. „Команда места аустроугарске војске наређује свим власницима да отворе своје дућане и кафане. Грађани се позивају на ред и мир и да извршавају наређења војне силе.” На згради која се налазила поред хотела „Крен” (данашњи хотел „Београд”) постављена је дугачка табла са натписом „K. und k. Polizei” (полицијска станица).¹⁴ Окружни командант изабрао је луксузну вилу у саставу Окружног расадника, док су многе лепше и веће куће изабрали аустроугарски официри за свој смештај. Кућа Стевана А. Пушељића, трговца из Чачка, једна од најлепших у граду, стављена је на коришћење окупационих власти све време аустроугарске управе.¹⁵ Једини прави хотел у граду, хотел „Крен”, чачанског индустријалца Стевана Крена, стављен је на расположење аустроугарских официра. Њему је име промењено у „Viribus Unitis” и поред смештаја и исхране војске служио је за забаве и организовање прослава, на којима су били позвани и представници српског грађанства.¹⁶ Дан након уласка у град Чачак је био пун непријатељске војске која је запосела касарну, надлештва, пусте куће, радње. Концентрација трупа извршена је због потреба даљег напредовања ка југу Србије. Станко Митић је у свом дневнику само кратко забележио: „19. октобар [по старом] – понедељак [...] Овога дана, доцкан у ноћ чули смо да су аустријанци ушли у Чачак и да борбе нису биле.”¹⁷

10 | Сениша Пауновић, *Пуста земља*, Београд, 1948, 65.

11 | Милош Тимотијевић, *Општинска власт у Чачку између два светска рата*, Зборник радова Народног музеја XXVII, Чачак, 1997, 306.

12 | Сениша Пауновић, *н. д.*, 66.

13 | *Исто*, 75.

14 | Миле Мојсиловић, *Из албума...*

15 | Радош Ж. Маџаревић, *Записници са седница општинског одбора Општине чачанске од 1918. до 1922. године*, Чачак, 2006, 60.

16 | *Beogradske novine*, br. 157, Beograd, 10. jun 1917, 3.

17 | *Ратни дневник Станка Митића*, 57.

Већина грађана Чачка остала је у граду, па су неки одмах упућени у интернацију, како се веровало, по списковима утврђеним још пре рата.¹⁸ Председник Михаиловић највероватније је остао и даље на тој дужности до 10. новембра 1915, када је смењен и интерниран наредног дана.¹⁹ У тренутку уласка аустроугарских трупа у Чачак, командант града је захтевао три таоца који су морали да гарантују животима и имовином да становништво неће чинити ништа уперено против оружане силе. Градска радикална власт изручила је протојереја (Сретена) Михаиловића, трговца гвожђара (Наума) Трифуновића и неког Ристића.²⁰ Убрзо су уследиле и наредбе о купљењу оружја и муниције, а избегло становништво, које се привремено склонило по околним селима, почело је да се враћа у град.²¹ Почињао је живот под окупацијом.

Стварање система окупационе власти у Србији и организација ВГГ

Царско-краљевска Врховна команда је 1. јануара 1916. године издала наредбу о образовању Војног генералног гувернмана у Србији (ВГГ/С), на простору ранијих округа Београд, Шабац, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац и Ђуприја, након што је 20. децембра 1915. послала немачкој Врховној команди акт у коме се налази обавештење о налогу за стварање окупационих области на етапном подручју аустроугарске 3. армије.²² Тиме су, у правном смислу, окончане журне припреме стављања под своју управу свих територија које су лежале западно од линије разграничења, утврђене у Бугарској Софијским уговором од 6. септембра 1915, јер су стизале вести да Бугари проширују своје захтеве и да њихова војска нема намеру да се повуче са територија на Косову и Албанији на које је ушла противно уговору. Аустро-угарско окупационо подручје простирало се до Велике Мораве (од Смедерева до Сталаћа) и линије која се венцем Јастрепца и дела Копаоника спуштала југоисточно од Косовске Митровице и изнад Призрена ишла до албанске границе.²³ Новом наредбом од 11. фебруара 1916, Гувернман је проширен на округе Ужице, Чачак и западне делове округа Крушевац.²⁴ Податак да су наведени окрузи постојали и пре 11.

18 | Сениша Пауновић, *н. д.*, 127.

19 | Радош Ж. Маџаревић, *н. д.*, 5.

20 | Рода Рода, „Из дневника о Чачку”, *Чачак у прошлости: студије и путописи*, (приредио Родољуб Петровић), Чачак, 1995, 194.

21 | Сениша Пауновић, *н. д.*, 71.

22 | Андреј Митровић, *Стварање немачке окупационе зоне и аустроугарске управе у Србији (јесен 1915 – пролеће 1916)*, Историјски гласник 1-2, Београд, 1977, 23.

23 | Dimitrije Đorđević, *Austro-ugarski okupacioni režim u Srbiji i njegov slom 1918*, Naučni skup u povodu 50-godišnjice raspada Austro-Ugarske monarhije i stvaranja jugoslavenske države, Zagreb, 1969, 207.

24 | Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 339.

фебруара саопштио је у свом делу „Настанак и организација ц. и кр. Војно генералног гувернмана у Србији” Михаел Јунгерт, објављеном у Београду 1918. године: окрузи Чачак, Ужице и Крушевац образовани су 1. јануара 1916, али нису одмах укључени у ВГГ.²⁵ И пуковник Хуго Керхнаве саопштава да су три округа образована већ 1. јануара 1916. године.²⁶ Ових девет округа чинило је тзв. Старе области, саставни део Краљевине Србије пре Балканских ратова (умањен за делове под бугарском окупацијом). Крајем 1915. године цар Франц Јозеф именовоа је фелдмаршал-лајтнанта Јохана Улриха, грофа од Салис-Севиса (Salis-Seewis), бившег војног аташеа у Београду, за првог гувернера ВГГ-а Србије (у рангу команданта корпуса), док је Салис-Севис званично ступио на дужност 3. јануара 1916. године. За цивилног комесара Гувернмана 17. јануара 1916. именован је Лудвиг Талоци (Ludwig von Thalloszy), познати мађарски историчар (позиција створена зарад умирења мађарских страховања да ће војна окупација дела Србије значити и њену анексију Двојној монархији), а гувернеров начелник штаба постао је потпуковник Ото Гелинек (Otto Gelinck). Ново проширење ВГГ-а уследило је 15. марта 1916, када су постојећим окрузима прикључени и окрузи јужне Србије – Косовска Митровица, Нови Пазар и Пријепоље (тзв. Нове области). Гувернман је био подељен на тринаест управних јединица (град Београд и дванаест округа) у којима је највишу власт имао окружни командант (Београд–Област, Шабац, Ваљево, Горњи Милановац, Крагујевац, Чачак, Ужице, Крушевац, Смедерево, Нови Пазар, Пријепоље и Косовска Митровица), са укупном површином од 29.664 km².²⁷ Службени назив за ову окупациону зону био је Царско-краљевски војни генерални гувернман у Србији (K. u. k. Militär-generalgouvernement in Serbiens).

Седиште ВГГ-а у Србији (ВГГ/С) било је у Београду. Организација ВГГ-а уређена је јануара 1916. године од стране Врховне команде, доношењем „Општин основа за царско-краљевску војну управу у освојеној области Србије” (Allgemeine Grundzüge für die k. u. k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbiens). До септембра исте године уређење Гувернмана два пута је делимично мењано, доношењем нових „Општин основа...”. ВГГ у Србији организован је према ВГГ-у који је Аустро-Угарска раније организовала на освојеним територијама Пољске. ВГГ је био непосредно потчињен Врховној команди, чиме је долазио до изражаја његов војни карактер и надређеност војних над цивилним властима. Врховна команда представљала је врховни законодавни орган и највише руководеће тело за целокупно правосуђе и управу. На челу Гувернмана био је војни-генерални гувернер у рангу корпусног генерала, кога је лично постављао цар. Локалне органе власти у Гувернману чиниле су окружне и среске команде и општине,

25 | Michael Jungerth, *Entstehung und Organisation des k. u. k. Militärgeneralgouvernements für Serbien*, Belgrad, 1918, 5.

26 | Hugo Kerchnawe, „Die k. u. k. Militärverwaltung in Serbien”, *Die Militärverwaltung in den von den österreichisch-ungarischen Truppen besetzten Gebieten*, Wien, 1928, 56.

27 | Michael Jungerth, н. д., 7.

непосредно потчињене централној власти у Београду.²⁸ Окружни команданти су били „одлучујући, располажући и једино одговорни команданти” у окрузима, а уз њих су постојали и окружни и цивилни комесари (цивилне комесаре је одређивала мађарска влада да би могла надзирати војне власти, укључујући и гувернера). Општине су водили грађански органи на челу са председником. Председник општине био је именован од стране окружног команданта и то из редова „поузданих становника места, искусних жандарма, подофицира и сл.”²⁹

Питања надлежности у ВГГ-а била су решена поделом на три сектора:

- 1) *војни сектор* – Президијал, Војно одељење, Обавештајно одељење, Жандар-мерија, Војно-судско одељење, Здравствено, Интендантура и Статистичко одељење;
- 2) *привредни сектор* – Пољопривредно, Дирекција шума, Индустијско, Централа за искоришћавање жетве и Централа за промет робе;
- 3) *комесаријат за цивилна питања* – Президијал, Политичко-административно одељење, Културно-просветно, Цивилно-судско и Финансијско одељење.³⁰

Гувернман су чинила четири административно-управна одељења: војно, политичко, привредно и судско. Свако одељење било је задужено за одређени сегмент управе окупираним делом Србије, од војно-политичких послова, до судства, привреде и Цивилног комесаријата (укупно 21 одељење).³¹ Успостављени окупациони режим одликовао се изузетном строгошћу у домену политичког живота, потискивањем националне свести српског народа и безобзирним искоришћавањем природних богатстава земље.³² Владимир Стојанчевић препознавао је у таквом систему управе „*војно-полицијски метод администрирања и пацификације, али са задатком да Царевину снабде са што више аграрних производа из Србије, односно да у Аустро-Угарску пренесе што већи део покретне имовине српске државе и њених становника*”.³³ Живот у Гувернману правно је уобличаван читавим низом посебних наредби објављиваних у службеном „Листу наредби” (*Verordnungs-Blatt*). Први број овог листа издат је 22. марта 1916. године.³⁴

Нова власт није образована одједном, већ путем етапних (окојних) команди, чије је стварање следило напредак војних операција. Стара српска административна подела територије на округе и срезове задржана је „ради лакшег

28 Исто, 8; Божица Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд, 2000, 18.

29 Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 43.

30 Michael Jungerth, *н. д.*, 14-15.

31 Hugo Kerchnawe, *н. д.*, 58; (Детаљније о томе: Божица Младеновић, *н. д.*, 61-62.)

32 Андреј Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд, 1984, 344.

33 Владимир Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914-1918. године*, Лесковац, 1988, 23.

34 Андреј Митровић, *Стварање немачке окупационе...*, 33.

и ефикаснијег дејства”. „Окружне команде имале су управна и судска овлашћења на односном округу. На дну ове лествице налазиле су се општине са председником, бираним међу поузданим домаћим људима, и општинским судом.”³⁵

Одмах по уласку окупационих трупа у Србију у јесен 1915. године извршено је обимно реквизирање вуне, бакра, месинга, никла, цинка и легура, животних намирница и коже. Образовани су и посебни одреди за вршење претреса, тзв. Suchdetaschementi, које су чинили један подофицир, каплар, писар, бравар (за обијање врата и катанаца) и неколико војника. Принудна старатељства заведена су над свим српским фирмама чији су власници напустили земљу са српском војском.³⁶ Домаће становништво се на самом почетку окупације суочило са оштром реториком окупатора, која неће престати све време постојања ВГГ/С. Део те реторике садржан је у објави Главне команде савезничке немачке и аустроугарске војске у Србији, из друге половине новембра 1915:

„Оглас. На Српски Црногорски народ, издат од Главне Команде савезничке Немачке и а. угарске војске.

Заузећем српско-црногорских крајева од стране Немачких – а. угарских трупа, ступа на снагу изванредни поступак по ратном праву.

Становништво поседнутих крајева најозбиљније се упозорава на мир. Особито се упућује, да све особе, које припадају непријатељској војсци, подразумевајући ту и цивилно чиновништво непријатељских влада, ако се усуде напредовање непријатељске силе припомоћи, или да савезничким Немачко – а. угарским трупама, који год начином штете проузрокују, биће на смрт осуђени...

Даље, биће по казним законима савезничких држава кажњени:

Све особе које не припадају непријатељским трупама подразумевајући ту и цивилно чиновништво непријатељских влада ако:

а) на бојишту заосталог војника или припадника немачких или савезничких трупа, у намери противправног одузимања поробе...”³⁷

Становништво се нарочито упозоравало да све наоружање, укључујући и ловачко, са муницијом, мора да преда најближој војничкој команди. Ко се томе буде противио кажњавао би се затвором преко годину дана, а „према приликама и смрћу”. Смрт је у овом случају фигурирала не само као казна за почињене злочине против оружане силе и успостављеног окупационог режима, већ и као стална опомена промењених прилика у којој се Србија нашла. Зато је поменута објава настављала у истом тону: уништавање или оштећивање телефонских жица, паса или голубова писмоноша, оштећивање пруга, путева, мостова, погона за снабдевање водом и струјом кажњавало се смрћу, као и преношење непријатељу вести, скривање и помагање непријатељских војника, итд. Поред тога, становништво је обавезно морало да на захтев војних трупа доноси све ствари, „нарочито пак намирнице за живот, храна, пића, марва, коњи,

35 | Dimitrije Đorđević, *н. д.*, 207-208.

36 | Исто, 222.

37 | Божо К. Маршићанин, *Успомене из збега*, Београд, 1919, 150-151.

кола, и свако посуђе” – предаја тих ствари потврђивана је признаницама. Сваки прекршај ове одредбе кажњавао се затвором до 10 година, па и смрћу.³⁸

Због сукоба војних и цивилних власти (војни команданти су, према мишљењу Будимпеште, припремали анексију, а у ствари се радило о борби за супрематију над питањем послератне Србије), председник мађарске владе, гроф Тиса (István Tisza), жалио се цару и главнокомандујућем надвојводи Фридриху, па је за новог генералног гувернера именован генерал Адолф барон фон Ремен (Adolf von Rhemen zu Bärenfeld), који је на дужност ступио 26. јула 1916. године и на њој остао до краја рата; шеф штаба је тада постао пуковник Хуго Керхнаве (Hugo Kerchnawe). Та смена је обележила и почетак доминације Мађара у ВГГ-у, односно „мађарски период” окупације Србије у Првом светском рату.³⁹ Надлежност цивилног комесара била је најпре ограничена на саветодавну улогу, али је након сукоба између војних и цивилних власти око места у управи Србије његово поље деловања значајно проширено. Након погибије Лудвига Талоција у саобраћајној несрећи у Будимпешти новембра 1916, за новог цивилног комесара је у јануару 1917. године именован Теодор Кушчевић, до тада високи чиновник босанско-херцеговачке Земаљске владе.⁴⁰

Среске команде и општине у оквиру Окружне команде Чачак

Након успостављања ВГГ-а у Србији, створена је трајнија организација власти над окупираним територијама, а која је заменила привремену војну управу. Извршена је подела на војни и цивилни део управе. Цивилну власт у Гувернману чинили су:

- Präsidialkanzlei (Президијал или Президијум) који се означавао са „ZLK”, највиша цивилна инстанца ВГГ/С;
- „Политичка група” коју чине:
политичко-административно одељење и одељење за културно-школска питања;
- цивилно-судско одељење (Ziviljustizabteilung), означавало се са „Одељење 7” (Abteilung 7);
- финансијско одељење које се означавало са „Одељење 10” (Abt. 10).⁴¹

Локалну власт у Гувернману чиниле су окружне и среске команде и општине као најниже административне јединице. Рад окружних и среских команди био је одређен документом „Организација рада ц. и к. Окружних и Среских

38 | Исто, 152-153.

39 | Душан Миликић, *Београд под окупацијом у Првом светском рату*, Годишњак града Београда V, Београд, 1958, 275.

40 | Андреј Митровић, *Србија у Првом...*, 343.

41 | Архив Србије, Фонд Војног генералног гувернмана (1915–1918) (даље АС, ВГГ), VIII/752, N.8593/1916, 16. октобар 1916.

команди” (Organische Bestimmungen für die k.u.k. Kreis- und Bezirkskommanden) из 1916. године.⁴² Округ је био највиша организациона јединица локалне власти. Седиште округа било је и седиште окружне команде и војног команданта округа. Окружне команде су биле најважније политичке и административне институције локалне власти, као и органи надзора над срезовима и општинама. На челу окружне команде налазио се окружни командант (Kreiskommandant), највиши представник администрације и извршне власти у округу, као и командант свих оружаних снага округа. Он је био одговоран за ред и поредак у округу, као и за личну и имовинску безбедност становништва.⁴³ Окружни командант је, поред војне команде, управљао целокупном јавном управом и могао је у случају опасности да самостално делује, али да о томе одмах поднесе извештај генералном гувернеру. Командант округа или цивилни комесар (или обојица) били су дужни да сваког месеца обилазе један срез и неколико општина у округу.⁴⁴ Окружни командант у Чачку није била једна особа све време окупације: читаву 1916. и вероватно део 1917. године ту дужност је обављао потпуковник Венделин Коварзик (Wendelin Kowarzyk). Његов наследник је био пуковник Пиг (Pig), чије се име први пут појављује у „Службеном гласнику” од септембра 1917. године.⁴⁵ Пиг је остао окружни командант у Чачку до самог краја окупације, тј. док је постојала гувернманска власт генерала Ремена. Иако је пуковник Пиг обављао ту функцију након Коварзика, и то можда свега нешто више од годину дана, усмена традиција Чачка сачувала је његово име за илустровање страха окупационог режима током Првог светског рата у граду и околини.⁴⁶

У Чачку је било седиште Окружне и Среске војне команде, Војне управе железничке станице, Окружне и Среске жандармеријске команде и жандармеријске постаје.⁴⁷ Среске команде налазиле су се у Чачку, Краљеву, Ивањици, Гучи и Ушћу, а од августа 1917. године постојала је и среска команда у Рашкој. У Чачку се налазила и етапна поштанско-телеграфска канцеларија. Срезови округа Чачак наслеђени су из српске административне поделе, изузев новоствореног среза Рашка. Они су били неједнаке величине, са знатном разликом у броју општина (од седам општина у срезу Рашка, до 19 у Краљеву), броју становништва, квалитету земљишта и друштвеном производу. За рад пољске жандармерије округа била је одговорна окружна команда, на чијем се челу налазио виши војни официр као командант окружне жандармерије. Окружну

42 Исто.

43 Michael Jungerth, *н. д.*, 22.

44 Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 64-65.

45 *Službeni glasnik c. i kr. Okružnog zapovjedništva u Čačku*, god. II, br. 9, Čačak, 15. septembar 1917, 3.

46 Тзв. „Пигов режим” протезан је на читав период окупације у мемоарским делима и насловима белетристике (прим. Б. Т.).

47 Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 71.

жандармерију чиниле су среске жандармеријске команде (углавном у свим срезовима округа), које су се даље делиле на четири или пет жандармеријских станица распоређених по општинама среза. Окружна команда надзирала је делатност станица које су повремено, ради инспекције, обилажене. Командант жандармерије радио је у тесној вези са окружним командантом, односно његовим замеником.⁴⁸ (сл. 1)

Окружна команда имала је управно и судско одељење. На челу управног одељења налазили су се заменик команданта округа (из редова штапских официра) и цивилни комесар округа. Цивилни комесар водио је „*организационе послове у општинама, доносио и спроводио управне законе и наредбе, прикупљао статистичке податке, водио евиденцију о становништву, о имовинском стању, о погонима у којима је запослено преко 20 радника, о броју кућа итд.*”⁴⁹ У „Општим основама за ц. и кр. војну управу у поседнутим областима Србије” представљена је структура типичне окружне команде:⁵⁰

- Окружни командант (штапски официр) Kreiskommandant;
- Заменик окружног команданта Kreisk. – Stellvertreter (штапски официр);
- Цивилни комесар – Leitender Zivilkommissär (службеник 7. или 8. класе).

Војно одељење – Militärabteilung (под командом заменика окружног команданта)	Управно одељење – Verwaltungsabteilung (под управом цивилног комесара)
<ul style="list-style-type: none"> – Ађутантура – Обавештајни реферат и земаљска полиција – Техничка служба – Пољопривредни реферат – Окружно шумарско одељење – Рачунско одељење и благајна – Војно одељење за верске потребе 	<ul style="list-style-type: none"> – Политичко-полицијски реферат – Културно-просветни реферат – Привредни и друштвено-политички реферат (укључујући службу за посредовање рада) – Здравствени реферат – Ветеринарски реферат – Финансијски реферат за непосредне и посредне порезе (укључујући финансијску полицију)
Команда окружне жандармерије	Окружни суд

Ниже управне јединице округа били су срезови (укупно 57 у ВГГ/С). Подела на срезове извршена је према ранијој српској административној подели. Среске команде (Bezirkskommando или Okružna poglavarstva) нису биле адми-

48 | Michael Jungerth, *н. д.*, 23.

49 | Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 65.

50 | *Allgemeine Grundzüge für die k. u k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbiens*, Belgrad, 1916, 25.

нистративне јединице (институције, власт), већ помоћни и извршни органи окружних команди, са примарним војним и полицијским задацима. Среског команданта (Bezirkskommandant) постављао је Гувернман, док је он деловао у име окружног команданта као свог претпостављеног. Он је одговарао за јавни ред, мир и поредак у срезу, спроводио је на терену и у пракси наредбе које је ВГГ упућивао окружном команданту. Срески командант водио је бригу над радом целокупне полиције и органа реда у срезу, нарочито обавештајних агената и детектива, о безбедности на путевима, борби са разбојницима, руководио је радом санитетских органа, ватрогасцима, земаљским богатством (земља, вода, шуме), границама среза...⁵¹ Командант среза могао је са командантом суседног среза да одржава везу у циљу заједничког деловања. На крају сваког месеца срески командант подносио је команданту округа извештај о свим догађајима у срезу. Један срески командант, један официр за управне послове (и заменик команданта), један референт за привреду и потребно помоћно особље, чинили су типичну структуру среске команде.⁵² Командант среза је, у суштини, представљао најважнију карику извршне власти Гувернмана и део окупационог система власти који је највише утицао на свакодневни живот становништва.

Округ Чачак био је 1916. године подељен на срезове Чачак, Краљево, Гуча, Ивањица и Ушће.⁵³ Формално образовање округа почетком те године није значило да су и сви срезови, односно среске команде, постојали од тада. Поуздано је да је среска команда Гуча један део 1916. године била етапна команда Гуча (Ettapenkommando Guča), тј. Етапна „штациона” команда у Гучи, што представља остатак војне управе из периода с почетка окупације земље.⁵⁴ У Деловодном протоколу Суда општине каонске, са заведеним документима општине Каоне за период 15. децембар 1915 – крај маја 1916. године, ниједном није поменута „среска команда”, већ искључиво „штациона команда Гуча”. У сачуваној архивској грађи општине Каоне постоји више докумената који су у међусобној контрадикцији што се тиче назива те команде. Најстарији документ са печатом Среске команде Гуча (Bezirkskommando) носи датум 18. април 1916. године.⁵⁵ Међутим, печат Етапне штационе команде носе неки документи све до јула исте године.⁵⁶ Може се закључити да су среске команде округа Чачак створене на основу система етапних команди основаних с краја 1915. године, као чисто војних установа, али током периода од више месеци у првој половини 1916. године. Среске команде нису створене једнообразно, нити у исто време, већ је читава структура настајала постепено, па се на тај начин може објаснити горе

51 | Michael Jungerth, *н. д.*, 25.

52 | *Исто*, 25.

53 | АС, ВГГ, VIII/752, N.8593/1916, 16. октобар 1916.

54 | Међуопштински историјски архив Чачак (даље ИАЧ), Општина каонска (даље О. К.), К-4 1915, Деловодни протокол бр. 1-160.

55 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 198, 18. април 1916.

56 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 207, 4. јул 1916.

поменута контрадикторност у сачуваној архивској грађи. Док је команда у Гучи створена током прве половине 1916. године, команда у Рашкој имала је потпуно другачију генезу. Рашка је као општинско место улазила у састав среза Ушће и представљала највећу варош тог среза. Етапна команда Рашка је функционисала прве две године окупације као војна управна јединица све до средине 1917. године⁵⁷, од када се у документима који воде порекло из округа Чачак јавља и срез Рашка, који је настао поделом дотадашњег среза Ушће на два среза, па округ Чачак од тада уместо пет има шест срезова. Наређењем у „заповедном листу” бр. 106 ВГГ, од 12. августа 1917, етапно-станична команда у Рашкој се претвара у среску команду почевши од 15. августа текуће године.⁵⁸

Најниже управне јединице Гувернмана биле су општине. На челу општина били су председници општина, именовани од стране окружног команданта из редова домаћег поузданог становништва, мада су могли бити и из редова жандарма и војника Монархије. Српска општинска управа од пре рата остала је у великој мери нетакнута.⁵⁹ Њена основа био је Закон о општинама од 5/18. јуна 1903. године. По Закону о општинама у Краљевини Србији општинска власт и самоуправа састојала се од Суда општине (у Чачку су га чинили председник и три кмета), Општинског одбора и Општинског збора. Током окупације друга два органа општинске власти нису функционисала. Свака општина морала је имати најмање 200 пунолетних бирача, а у случају да није имала толики број бирача удруживала би се са суседном.⁶⁰ Окружни командант постављао је органе општинске управе: председника (у граду Градског, у селу Сеоског Gemeindevorsteher), кметове, записничаре, благајнике. Председници општина морали су приликом постављања на функцију да положе заклетву следеће садржине (након образовања ВГГ/С, пре полагања заклетве VIII одељење Гувернмана давало је своје мишљење о подобности кандидата за ту функцију):

„Заклетва. Ја, [име и презиме], овим обећавам да ћу извршавати све наредбе војних установа, да ћу свим знањем и способношћу бринути о добробити општине и да нећу предузимати ништа уперено против војне силе.”⁶¹

Ако је општина имала у свом саставу више села, за свако је био одређен по један кмет из самог села, који је одговарао председнику општине за ред, поредак и сигурност у селу. По годинама најстарији писмени кмет у општини постајао је председник општине, ако не би другачије било одређено. Председник и кметови посебно су били у обавези да се на подручју своје општине брину о безбедности свих припадника оружане силе. За свој рад председник, кметови и остали

57 АС, ВГГ, XVI/84, Pov. N. 103, 18. мај 1917.

58 *Službeni glasnik c. i kr. Okružnog zapovjedništva u Čačku*, god. II, br. 8, Čačak, 15. avgust 1917, 1.

59 „Die serbische Gemeindeverwaltung blieb im grossen und ganzen unberührt.” Michael Jungerth, *н. д.*, 25.

60 *Закон о општинама*, чл. 5, 6. ИАЧ, Општина атеничка (даље О. А.) К-1, 1916.

61 АС, ВГГ, VIII/1126, 9. јул 1917.

општински званичници примали су одређену годишњу плату. Општински суд чинили су председник са два кмета, који су судили одређене предмете српског грађанског закона (чланове 6–24). У административном смислу, виша судска инстанца општинског суда био је срески суд, а крајња врховни суд ВГГ-а. У грађанским споровима највиша инстанца којој су се грађани могли жалити био је Окружни цивилни суд, тј. окружни командант.⁶²

Фактички, општинска власт била је у рукама Срба (председник, заменик, кметови), све док су били лојални, али су потпуну контролу ипак имали виши органи окупационе власти. У случају да је општинска власт показивала знаке нелојалности или неефикасности, управа би брзо била замењена. То нису били ретки случајеви, па је председник општине Граб (срез Гуча) смењен са дужности и ухапшен јула 1917. године због немарног и површног рада и неизвршења наредби.⁶³ Уређење односа у општинама регулисано је „Законом о општинама”, који је објављен у Службеном гласнику од 15. октобра 1916. године. Према закону, општина је основна управна и судска јединица коју чине лица стално настањена у њеној области (општинском атару). Општине су могле бити варошке и сеоске и закон их је исто третирао.⁶⁴ Свака општина морала је имати општинску судницу на прометном месту, као и затвор са два одељења (чл. 12, 13). У пракси се често дешавало да општина буде смештена у заузетим просторијама неке боље зграде, што су најчешће биле школе које је држава градила. У селу Каона (срез Гуча) општина није имала своје имовине нити зграда, већ је заузела две собе школске зграде, док је у четири собе био смештен један одред жандарма.⁶⁵ Све наредбе и одлуке које су општине добијале од среских команди морале су бити саопштене грађанству на сазваном збору, односно истакнуте на видном месту код општинске зграде.⁶⁶ Најчешће се од општина тражило да спроведу прикупљање разних статистичких података који су тражени (о становништву, комуникацијама, школама, стоци и превозним средствима, порезу, прирезу итд).⁶⁷ Другу врсту послатих докумената чиниле су разне наредбе: реквизиције стоке, жита, пољопривредних производа, наредбе које су се односиле на жетву, прикупљање и расподелу семена, кулук становништва, печење ракије и кување пекмеца, разрезавање пореза или општинског приреза... Посебна пажња била је посвећена одржавању реда и поретка у општинама, за шта су кметови села лично одговарали председнику, а овај среском команданту. Среска команда у Гучи наредила је свим општинама среза 1. августа 1917. године да се боље „пази на злочинце”, јер су се умножили напади, па стога свако село мора дати јемце

62 Michael Jungerth, *н. д.*, 27, 28.

63 ИАЧ, О. К. К-5, бр. 239, 17. јул 1917.

64 *Закон о општинама*, чл. 3. ИАЧ, О. А. К-1, 1916.

65 ИАЧ, О. К. К-5, бр. 1, 20. април 1916.

66 ИАЧ, О. К. К-5, бр. 36, 8. април 1916.

67 ИАЧ, О. К. К-5, бр. 48, 29. децембар 1916; О. К. К-5, бр. 36, 8. април 1916.

који ће нарочито одговарати команданту за случајеве разбојништва. Јемци су одраније постојали у општинама тог среза, јер се у истом документу наводи да села Дубац, Луке, Лиса и Каона морају повећати број јемаца.⁶⁸

Чланови општина били су грађани који живе на територији општине и аустроугарски држављани настањени ту по одобрењу ц. и кр. војне власти. Сви чланови општина били су дужни да плаћају општински прирез и друге дажбине, као и да лично раде на општинским пословима (кулуче). Практично се сав управни посао у општинама завршавао преко председника, кметова и општинског суда, кога су чинили председник општине и још два члана (обично кметови општина). Председник општине надгледао је све послове и био је за њих одговоран. Општина која је имала више од 800 пореских обвезника по закону је била обавезна да именује благајника (кмета који је обављао дужност благајника). Плате службеника општина одређивао је окружни командант, „према месним приликама”.⁶⁹ У општинама до 500 пореских глава плата председника није могла бити мања од 360 круна годишње, у општинама са преко 500 пореских глава његова плата била је минимално 480 круна. У варошким општинама председник општине није могао примати мање од 500 круна годишње.⁷⁰ Свака општина морала је имати и деловођу. Његова плата у општинама до 300 пореских глава била је минимално 480 круна, са 300-600 пореских глава минимално 720 круна, у општинама са 600 до 900 глава плата деловође је почињала од 1.200 круна. Ако је деловођа вршио и дужност писара, следила му је надокнада не мања од 240 круна годишње (годишња плата општинског писара).⁷¹ У сачуваној документацији општине Каоне налазе се и потврде (квите) за исплаћене плате општинским службеницима. Тако је кмет села Милатовићи примао месечну плату од 40 круна, док је кмет мањег села Властељице имао месечну плату од 30 круна.⁷² Стеван Станишић, служитељ и полицајац села Властељице, имао је месечну плату од 33 круне.⁷³ Плате осталих службеника ове општине биле су осетно веће: 72 круне месечно примао је писар општине који је истовремено вршио и функцију полицајца, општински деловођа примао је 100 круна, као и надокнаду од 20 круна месечно за вршење благајничке службе.⁷⁴ Председник општине Заблаће (срез Чачак) примао је крајем 1915. и у првој половини 1916. године месечну плату од 70 круна, кметови села Заблаће и Вапа имали су примања од 30 круна, а служитељи села Вапа 15 круна месечно.⁷⁵ На буџету

68 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 246, 1. август 1917.

69 | *Закон о општинама*, чл. 25. ИАЧ, О. А. К-1, 1916.

70 | *Исто*, чл. 37.

71 | *Исто*, чл. 38.

72 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 26, 6. октобар 1918; О. К. К-5, бр. 27, 6. октобар 1918.

73 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 33, 18. октобар 1918.

74 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 28, 6. октобар 1918; О. К. К-5, бр. 29, 10. октобар 1918; О. К. К-5, бр. 30, 10. октобар 1918.

75 | ИАЧ, Општина заблаћка (даље О. 3.) К-21, 23. март 1918.

општине Заблаће налазио се и чувар поља села Вапе, који је за 1916. годину имао годишњу плату од 60 круна.⁷⁶ Председник општине и чланови Општинског поглаварства могли су бити кажњени за кашњење у подношењу завршног рачуна општине или састављање буџета општине. Уз то је следила и новчана или затворска казна (један дан затвора рачунао се као 5 круна) за неизвршавање наредбе окружне или средске команде или њено касно извршење. Све новчане казне ишле су у корист општинске касе.⁷⁷ Средске команде су често упозоравале општине (службенике, тј. председника општине) за правовремено и редовно извршавање обавеза и наредби које су добијали, користећи претње строгим казнама (новчане казне и интернација, у неким случајевима и смрт) за сваку опструкцију или неизвршавање обавеза општинских службеника.⁷⁸

Административна подела округа Чачак 1916–1918. године⁷⁹ (сл. 2)⁸¹

Округ Чачак					
Срез Чачак	Срез Краљево	Срез Гуча	Срез Ивањица	Срез Ушће	Срез Рашка ⁸⁰
Општине: Паковраће, Јездина, Атеница, Трнава, Јежевица, Заблаће, Слатина, Горичани, Лазац, Чачак	Општине: Милочај, Самаила, Мрсаћ, Роћевићи, Адрани, Врдила, Конарево, Жича, Матаруге, Богутовац, Сирча, Рагина, Врба, Драгосинци, Рибница, Каменица, Подунавци, Грачац, Краљево	Општине: Дљин, Дучаловићи, Крстац, Прилипац, Доња Краварица, Тијање, Граб, Горачић, Миросаљци, Котража, Лиса, Г. Дубац, Вича, Луке, Каона, Гуча	Општине: Прилике, Брезова, Јавор, Шуме, Опаљеник, Косовица, Братљево, Ковиље, Ерчеге, Придворица, Вионица, Средња Река, Остатија, Ивањица	Општине: Мланча, Ђаково, Рудно, Студеница, Гокчаница, Плана, Биљановац, Пискања, Бања Јошаничка, Ушће	Општине: Градац, Трнава, Бољевац, Беоци, Павлица, Рудница, Рашка

76 | ИАЧ, О. З. К-21, 21. фебруар 1919.

77 | Закон о општинама, чл. 60-64. ИАЧ, О. А. К-1, 1916.

78 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 36, 8. април 1916; О. К. К-5, бр. 283, 8. октобар 1918.

79 | АС, ВГГ, XX/564, (без датума). Аустро-Угарска административна карта ВГГ/С.

80 | Од августа 1917. године.

81 | АС, ВГГ, XX/564, (без датума). Аустро-Угарска административна карта ВГГ/С.

С обзиром да је судство у целом ВГГ/С било уређено по обрасцу српског цивилног судства, судови округа Чачак су током окупације представљали упрошћену верзију предратног судског система. Сви грађанско-правни односи регулисани су кроз рад општинских судова који су постојали у свакој општини и у којима су радили углавном српски грађани. У надлежности општинских судова били су спорови око непокретности чија вредност није прелазила 100 динара и око судских потраживања у износу до 100 динара. За више новчане износе и за сва кривична дела био је надлежан окружни суд у Чачку, као првостепени суд окружне команде, који се састојао од двојице судија и два помоћника. Суд је формално био подељен на цивилни и војни део. Цивилним делом председавао је судија из редова цивила, док је војним делом председавао судија из редова војске (официр у рангу мајора), који је уједно био и председник читавог суда. У априлу 1917. године председник цивилног суда био је Dr. Deszo, док је председник суда био мајор Мушицки, који је ти функцију у Чачку обављао највећи део окупације.⁸² Надлежност овог суда простирала се на све правне ствари које нису спадале у делокруг општинских судова, као и на жалбе поднете на решења општинских судова. Апелациони суд (за жалбе на одлуке окружног суда) представљало је Правно одељење за грађанско-правне односе ВГГ/С. Првостепени судови вршили су и наплату пореза у корист војне власти. Чланови суда полагали су заклетву верности окупационој власти. Временом су судови окружних команди преузели послове и општинских судова, јер су српске судије биле политички непоуздане и чешће су примале мито. Помоћно судско особље већином су били домаћи житељи, окарактерисани од савременика као тајни агенти, детективи и шпијуни аустроугарске власти. По окружним судовима радили су Мађари, Хрвати и муслимани из Босне и Херцеговине, понекад са slabим познавањем српског језика.⁸³

Питање језика и писма коришћеног на територији Гувернмана у Србији задирало је у сферу политичких односа у самој Двојној монархији. Мађарски елементи су настојали да сва јавна документа, прогласи, наредбе и закони буду штампани равноправно немачким и мађарским језиком. Званични језик ВГГ-а био је језик војске Аустро-Угарске, значи равноправно немачки и мађарски. У општинским управама могао се користити језик те општине (српскохрватски, турски или албански), док је писмо било искључиво латиница.⁸⁴ Претходна констатација не одговара пракси која је спровођена у неким општинским канцеларијама округа Чачак. Наиме, у сачуваном Деловодном протоколу општине Каона (срез Гуча) приспела документација завођена је ћирилицом све до редног броја 46, од 19. новембра 1916. године.⁸⁵ Јавна обавештења углавном су

82 | *Službeni glasnik c. i kr. Okružnog zapovjedništva u Čačku*, god. II, br. 4, Čačak 15. april 1917, 7.

83 | Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 66-67.

84 | Michael Jungerth, *н. д.*, 12.

85 | ИАЧ, О. К. К-4, Деловодни протокол, бр. 46, 19. новембар 1916.

писана на српском (латиничним писмом) и немачком језику. Комуникација са српским странкама вршена је на „српскохрватском језику” (мешавина српских и типично хрватских речи), док су општински судови користили српски или немачки језик као службени.⁸⁶ Наредбе окупационих власти, зване „објаве” или „обзнане”, штампане су на папиру већег формата и са крупним словима, као плакати, и качене су на видним местима у циљу обнародовања. Плакати су штампани у три ступца, од којих је први са леве стране са текстом на немачком језику, у средини и на десној страни је текст на „хрваткосрпском” језику, с тим што је текст на средини штампан латиницом, а на десном ступцу ћирилицом. (сл. 3) (сл. 4).

Ћирилица је коришћена у окупационој администрацији и поред службене забране (ћирилица је званично укинута у служби и школству на територији Гувернмана 1. јануара 1917. године наредбом Врховне команде), нарочито када су биле у питању важне објаве (наредбе о пописима, одузимању и присилном откупу жита, вуне, стоке, итд).⁸⁷ Печати окупационих власти у општинама имали су натписе на два језика: на немачком (Gemeindeamt) и хрватском (Poglavarstvo opštine), чиме је избачен из употребе ранији српски натпис (Суд општине), али је он и даље коришћен упоредо на меморандумима докумената које су издавале општине.⁸⁸ Већина докумената издатих у општинама Атеница и Заблаће (срез Чачак) и Каона и Горачићи (срез Гуча) носи у меморандуму „Суд општине”. У средини печата налазило се име општине исписано латиницом. (сл. 5)

Нови календар (грегоријански) окупациона власт званично је увела на подручју Гувернмана 16. маја 1916. године. Биоштански свештеник Радован Захарић забележио је у протоколима књига које је водио, да је командант места наредио тог дана (по новом) да користи убудуће грегоријански календар.⁸⁹

Организација власти у периоду јесен 1915 – јесен 1918. године

Након што је заузет читав округ Чачак у првој половини новембра 1915. године, окупациона сила веома брзо је успоставила нови режим власти. С обзиром на ратне прилике, морало се много тога преузети из старог система, тако да у почетку нису диране границе округа и срезова које су постојале до окупације. Војска која је заузела Чачак и увела привремену управу замењена

86 | Божица Б. Младеновић, *н. д.*, 68.

87 | Михаило Тошић, *Терор аустроугарског окупатора над цивилним становништвом пожешког среза у Првом светском рату (први део)*, Пожешки годишњак 3, Пожега, 2003, 50.

88 | ИАЧ, О. А. К-1, 10. јун 1916; О. А. К-1, 25. август 1917; О. К. К-5, бр. 202, 28. мај 1916.

89 | Радојко Николић, *Историјски записи пароха: белешке из протокола умрлих*, Зборник радова Народног музеја XII, Чачак, 1982, 273.

је након извесног времена сталним војним трупама. Уведена је нова власт по окрузима, срезовима и општинама, у управу су довођени лојални људи, док су сумњиви интернирани. Успостављен је и полицијски час: у прво време он је почињао од 18 часова, касније од 21, а пред крај окупације од 20 часова.⁹⁰ Једна од првих акција било је купљење бакарних предмета по кућама, на велико изненађење становништва. Затим је почело скидање бакарних кровова и звона са цркава и манастира.⁹¹ Наративни извори не пропуштају да наведу масовне случајеве одузимања хране и покретности у свим местима Србије након доласка Аустро-Угара, а нарочито Немаца, приликом чега сопственицима нису издаване било какве признанице или су добијали признанице потписане са „Краљ Петар” и слично. *„У селу је увек било аустријских војника. Највеће зло за сваку кућу био је улазак швапских таљига у авлију. Војници се тада размиле по грађевинама и не излазе отуд док све не покупе. А узимали су све што стигну.”*⁹² У Чачку се по злу прославио неки цуксфирер Вајс из чачанске жандармерије, као вешт у откривању сакривеног оружја, бакра и хране које је становништво склањало испред војске.⁹³ Сачувана архивска грађа указује да су појединци касније успевали да од локалних власти добију потврде, као у случају Радомира Ђирковића из Атенице (срез Чачак), који је након више од шест месеци добио уверење за одузету имовину приликом доласка аустро-угарске војске у место: пшенице 60 метара (6.000 килограма), кукуруза 7.400 kg, сена 600 метара, сламе 34 метара, шашине 20 метара, јечма 600 kg, црног лука 500 kg, пасуља 200 kg, купуса 2.000 kg, кромпира 300 kg, дрва 84 m³, једног вола, једна воловска кола, један фијакер, краву са телетом, крмачу, два ама, вино, ракију, сланину, одевне предмете, итд. Радомир и његова породица (који су очигледно били имућни) нису имали формалне признанице за све предмете, али је Суд општине атеничке ипак потврдио својим уверењем истинитост ових навода.⁹⁴

Формални приказ деловања окупационе власти сачуван је у Деловодном протоколу општине Каона (срез Гуча), где првих десетак заведених приспелих докумената осликава почетке аустроугарског режима на територији Србије, његово функционисање на нивоу општине (најниже административне јединице) и хронологију наредби, односно потеза који су повлачени у циљу конституисања органа власти, контроле становништва, пописивања стоке, одузимања бакра и других метала, итд.

90 | Богумил Храбак, „Чачак у доба аустроугарске окупације (1915–1918)”, *Вишевековна историја Чачка и околине: зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду*, Београд, 1995, 173.

91 | Синиша Пауновић, *н. д.*, 88.

92 | Недељко Јешић, *Јездина: хроника*, Чачак, 1974, 33.

93 | Богумил Храбак, *Чачак у доба...*, 173.

94 | ИАЧ, О. А. К-1, 10. јун 1916.

- Први документ шаље Штациона команда из Гуче (заведен 14. 12. 1915), којим се за председника Општине каонске поставља Мијаило Пајов.[ић] и истовремено наређује да се упуте у штациону команду у Гучи сва лица од 17 до 55 година за пријем објава.
- Други документ од 15. 12. 1915. наређује да се израде спискови лица и њихове имовине из општине каонске и одмах пошаљу Штационој команди у Гучу.
- Трећи документ од 15. 12. 1915. наређује суду да „одмах звону црквено и школско скине и пошаље Штационој команди у Гучу”.
- Четврти документ заведен је 20. 12. 1915, наређује суду да „упути све сопственике способних волова да приме на исте објаве, да му их нико несме одузети”.
- Пети документ од 20. 12. 1915. „*наредбом поставља председника и кметове у општини Каонској*”.
- Шести документ 25. 12. 1915. наређује суду да саопшти свим сопственицима да своје псе држе у вези или да набаве корпе за њушке.
- Седми документ 25. 12. наређује суду да саопшти свим грађанима да донесу жита за усев и предају у општински магацин и јавља да је нађено 1.400 динара.⁹⁵

Ако анализирамо делатност среске команде у Гучи на основу упућених наредби једној од општина у свом саставу, можемо стећи увид у механизам образовања окупационе власти, јер се може претпоставити да су овакве наредбе, сличним или истим редоследом, упућене свим општинама на територији среза Гуча. Основна брига виших инстанци била је да се у лику председника општине успостави лојална власт у српском селу која ће беспоговорно и одговорно спроводити сва наређења среске и окружне команде. Пети документ у деловоднику општине Каона у вези је са успостављањем општинских власти, јер су њим озваничени председник општине и сви сеоски кметови. Након тога, власти су желеле да знају ко су поданици и колико их има. Зато су пописивана сва лица и издаване нове објаве (документа) за пунолетне грађане. Наредбе о скидању звона са цркве и школе, о пописивању власника запрежних кола и волова и прикупљању жита за сетву, показују да су након политичких циљева успостављања нове власти, по важности долазили економски, сагледани кроз опште мотиве аустроугарске ратне привреде и извлачења материјалне користи из стечених територија Србије. (сл. 6)

У Чачку је новембра 1915. године формирана Етапна команда (Ettapen-kommando) надлежна за војна и цивилна питања на додељеном подручју, која је оличавала војну управу привременог карактера. Управна служба је, поред оснивања округа са срезovima и општинама, руководила и етапним органима који су успостављени тамо где су стациониране етапне команде. Крајем исте године, Команда позадине (Етапна команда) 3. аустроугарске армије прешла је из

Београда у Чачак⁹⁶, када град напуштају јединице првог позива замењене војним обвезницима аустроугарске војске другог и трећег позива. Оснивањем ВГГ/С Гувернман је преузео управу над поседнутим аустроугарским територијама Србије од Етапне команде 3. армије, а седиште је враћено у Београд.⁹⁷ У јесен 1915. године Чачак је посетио Рода Рода, тј. Шандор Фридрих Розенфелд (1872–1945), аустроугарски официр и књижевник. Рода Рода је у Чачак дошао из Краљева, забележивши да су путеви били у толико лошем стању да се аутомобил којим су путовали више пута заглављивао у благо, „које је претило да ми свуче чизму с ноге”.⁹⁸ „Пре Чачка наишли смо на велике зграде касарни и школа, сада (пољских) болница. Све у Србији је већ годину дана у функцији пољске болнице. Зато и нема наставе.”⁹⁹ „Чачак заиста има `красан изглед`. Он је чак симпатична варошица од 6.000 становника, главно среско место унутар Шумадијске дивизије. [...] У дворишту једне службене зграде налази се предивна турска мала палата, у којој је некада свакако бар неки паша имао своју резиденцију.”¹⁰⁰ Наши официри су добро смештени и осећају се као код куће. Многи од њих говоре чак српски и службовали су у Босни или Хрватској, тако да се не морају много чудити. [...] Већина радњи је затворена, али све су неоштећене. На угловима кућа залепљене објаве нашег команданта:

‘Сељак Милан Цветковић осуђен је на смрт вешањем јер је рањеног војника убио. Казна је данас извршена над њим, његова кућа спаљена.’

И једна и друга објава случајно је ту поред, као да је била посебна напомена са стране: ‘Моја намера је, да позната хуманост наше успешне армије припада и побеђеном становништву Чачка у пуној мери. Зато мора сваки становник да учини оно што му је у надлежности, понашајући се сходно законима и мора да испуњава обавезе које су му одређене...29. октобра 1915. год.’¹⁰¹ Капетан М.’

У самом граду, у суштини, није као у рату, већ као на маневру. Од јуче чак су и таоци, три господина одавде, ослобођени. Грађанство је у пуном броју остало и ради своје послове. После 7 сати увече мора свако да остане код куће. Српски војни лекари пољске болнице крећу се слободно. Даме, међу њима, кокете Београђанке, шетају се. Само се не свира, државна је жалост. Што су радње делимично затворене, није крив наш улазак, као и уопште ратни догађаји који су промет робе прекинули, који су трговце опљачкали – коначно на овај начин се

96 Michael Jungerth, н. д., 5.

97 Исто, 6.

98 Рода Рода, н. д., 187.

99 Исто, 188.

100 У питању је Конак господара Јована Обреновића, саграђен 1834. године (данас део Народног музеја са сталном изложбеном поставком), који је током окупације служио као тамница (прим. Б. Т.).

101 Датум је према јулијанском календару, што значи да је то објава од 11. новембра 1915. (прим. Б. Т.).

бране власници радњи против једне одредбе која им, уз најстрожу казну, одређује да узимају круну за два динара приликом плаћања.”¹⁰²

Рода Рода је забележио и важан податак о томе да је Чачак након пада Београда и дела Србије у октобру 1915. године постао стециште дипломатских представника неутралних држава. „Чачак је одскора био уточиште овлашћене дипломатије, која је на српском двору била у овом рату неутрална. Октобра 17. господа је овде стигла. [...] Румунски конзул је под заштитом своје заставе овде остао и стоји му почасна стража испред куће.” Тачност ових речи потврђују и српски извори. Влада је на седници Министарског савета, одржаног 14/27. октобра 1915. године, била упозната са извештајем грчког војног аташеа из Чачка, који се након тога повукао у Софију.¹⁰³

Оскудни наративни извори не говоре много о томе како је становништво примило промењену ситуацију у земљи. Рода Рода наводи да је прва реакција била немирење са фактичким стањем и вера у најфантастичније приче које су препричаване међу Србима. О неким гласинама, које су узимане за истините код народа Чачка, сазнајемо из наставка приповедања о боравку у граду:

„Разговарао сам са неколико истакнутих мештана. [...] Био сам запањен колико људи мало знају о ратном стању. Веле, Руси марширају преко Марне на Софију: Краљево (суседни град, из кога управо долазим) у српским је рукама. Београд, међутим, у руским. [...] Да су Бугари заузели Ниш, Лесковац, Врање, Скопље, Ђилане, Качаник, а ми Крушевац – укратко да Миланова Србија подоста припада савезницима, а пола Македоније, поред осталог, Бугарима – о томе грађани овде немају нимало појма. Они мисле да су немачки и аустријски корпуси продрли само једним узаним клином преко Саве у унутрашњост Србије до Чачка и неколико километара још, али да су у овај клин на простору код Београда пресекли Руси. Неће потрајати дуго и еуфорија са савезницима у Србији ће спласнути.”¹⁰⁴

Окупациона власт у ВГГ/С донела је до пролећа 1916. године низ прописа којима је организована управа поседнутог подручја Србије, регулисане ингеренције појединих установа у административном систему Гувернмана, одређена основна грађанска и политичка права окупираног становништва, и, посредно, свакодневни живот у Србији. Најважнији акти били су „Опште основе за царско-краљевску војну управу у освојеној области Србије” (Allge-

102 | Рода Рода, н. д., 190. Овај податак представља најранији помен принудног курса динара према аустроугарској круни у односу 2:1. О раном успостављању курса динара говоре и остали наративни извори (Л. Лазаревић, *Белешке из окупираног Београда*, 124; Божо К. Маршићанин, *Успомене из збега*, 153). Према томе, законске одлуке о курсу динара из 1916. године представљају само озваничење дуже праксе из окупиране Србије. (прим. Б. Т).

103 | *Записници са седница...*, 186; LXV Записник седнице Министарског савета држане 14. [27.] октобра 1915. године.

104 | Рода Рода, н. д., 191.

meine Grundzüge für die k. u. k. Militärverwaltung in den besetzten Gebieten Serbiens), статут Војно-генералног гувернмана и „Директиве за политичку управу на простору Војно-генералног гувернмана у Србији” (Direktiven für die politische Verwaltung im Bereiche des Militärgeneralgouvernements in Serbien).¹⁰⁵

У округу Чачак био је стациониран етапни батаљон који је касније замењен посадним трупима. Окружни командант био је заповедник свих трупа на територији округа које су биле распоређене по срезовима округа. У Чачку је основана и Окружна жандармеријска команда, са жандармеријским постајама по срезовима.¹⁰⁶ Полицијску службу у ВГГ-у служили су већином Срби-пречани, Чеси и Хрвати, углавном због могућности споразумевања на српском језику. Пољска полиција, односно жандармерија, била је састављена од „интелигентнијих аустријских војника: чиновника, трговаца и занатлија – који говоре српски.”¹⁰⁷ Окупациона управа почивала је управо на раду војних и жандармеријских јединица и делатношћу војно-обавештајне службе и полиције. У суштини, војне јединице су биле распоређене по градовима и већим местима. Жандармерија је била смештена у мањим варошима, односно већим селима. Жандармеријске патроле залазиле су у забаченија села и крајеве где редовна војска није улазила, изузев ако то нису захтевале прилике. Једна од важнијих жандармеријских постаја налазила се у селу Горњи Дубац (срез Гуча), која је била надлежна за више околних села. Постаја је имала издвојена одељења по општинама, па је једно одељење било задужено за општину Каона, где су жандарми били смештени у делу каонске школе који је остао неоштећен током борби са српском војском почетком новембра 1915. године.¹⁰⁸ Жандармерији је било додељено и 16 потерних одреда са 150–200 људи наоружаних пешачким наоружањем и митраљезима.¹⁰⁹ Округ Чачак је располагао једним потерним одредом који је убрајан у редовне оружане снаге округа. Детаљан списак јединица у читавом округу доступан је за период пролећа 1917. године, када је након умиривања Топличког устанка одређен нови ратни распоред на територији ВГГ/С.

Распоред јединица у округу Чачак од 15. маја 1917. године (у саставу округа је пет срезова и Етапна команда Рашка – Et. St. Kdo Raska):

- 16. потерна чета од 200 људи из Потерног пука (Streifregimente);
- две чете пешадије из састава К.у. Л. Е. В. VI/29;
- једна чета (122.) из састава Eisb. Sich. Abtlgen;

105 | Божица Младеновић, *Промена назива улица у градовима Војно-генералног гувернмана*, Историјски часопис XLV-XLVI, Београд, 2000, 289.

106 | Богумил Храбак, *Чачак у доба...*, 159.

107 | АС, Министарство иностраних дела Краљевине Србије (1871–1918) (даље МИД), Политичко одељење (даље П. О.). Микрофилм, Р. 507, ф. XV (1916), Досије II–VI. XV/573, Атина, 23. април 1916.

108 | Драгољуб М. Павловић, *Основна школа у Каони (1866–1941)*, Зборник радова Народног музеја XIII, Чачак, 1983, 187.

109 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 44–45.

- једна чета пољске жандармерије Кр. F. G. A. 24 P;
- једно одељење финансијске контроле,
- Окружна болница Чачак;
- одељење за снабдевање (интендантура) у Чачку и Краљеву;
- четири одељења за обезбеђење пруге О. St. 432/1232/1234, В. St. 749 Train w. Train-Zeugs-Austallen;
- поштанска одељења у Чачку и Краљеву;
- радно одељење 44/у. II;
- три радна одељења ратних заробљеника: R 150а, J 151с, J 26.¹¹⁰

Укупно је било четири пешадијске чете војске и једна чета жандармерије, уз додатне мање јединице. У округу није било артиљерије, али су као допунске снаге биле присутне јединице за обезбеђење пруге Лајковац–Чачак. Снаге жандармерије у округу бројале су између 200 и 300 људи, што је био уобичајени број за већину округа. Највећи део жандармерије у округу био је распоређен по постајама, обично 12 до 15 људи по постаји, док се остатак жандармерије налазио у седишту окружне команде, где су образоване и две до три тзв. „мобилне патроле” (Mobilpatrouillen) до 15 жандарма, за хватање разбојника или мањих група комита у округу.¹¹¹ Упоредном анализом присуства војних јединица у свим окрузима ВГГ/С, закључујемо да је округ Чачак имао подједнако војске колико и остали окрузи, изузев Београда (као главног града), Крушевца и Митровице (два гранична округа, према немирним областима под бугарском контролом).¹¹² С обзиром да је крајем 1917. године укупна снага аустроугарских трупа на подручју ВГГ/С процењена на 23.000 људи¹¹³, може се претпоставити да је округ Чачак, као један од 12 округа (13 са срезом Београд–град), имао нешто преко 1.000 људи под оружјем (што је бројка која одговара горе наведеним јединицама округа), према неких 114.000 становника округа, колико је побројано пописом становништва јула 1916. године.¹¹⁴ Ако се узме у обзир бројност становништва округа, а поготову његова пространост, стиче се утисак да је било врло мало аустроугарске војске у каснијим фазама окупације, односно рата, за потребе окупације, па је округ Чачак био релативно миран у периоду 1915–1918. године. (Видети више од стр. 41). Додуше, Врховна команда је веома лако могла да повећа број трупа у Србији ако је ситуација то захтевала. Након уласка Румуније у рат, у сваком округу ВГГ/С појачане

110 | АС, ВГГ, XVI/84, Pov. N. 103, 18. мај 1917.

111 | Hugo Kerchnawe, *н. д.*, 96-97.

112 | *Исто.*

113 | АС, ВГГ, XVII/198; Владимир Стојанчевић, *Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време светског рата 1914–1918. године*, Годишњак града Београда XXI, Београд, 1974, 64.

114 | Богумил Храбак, *Чачак у доба...*, 160.

су трупе са једним етапним батаљоном пешадије (две чете по 250 људи).¹¹⁵ Наративни извори потврђују малобројност оружаних трупа у Србији, попут супруге Милоја Јовановића, народног посланика: „Војске сталне као посаде у Србији имају мало, боље рећи ни најмање. Сву службу врше жандарми.”¹¹⁶ Због потреба на главним фронтовима, за службу у окупираној Србији већином су узимани људи ограничених војних способности.¹¹⁷ Претходна констатација може се потврдити на основу приложеног списка војних јединица округа Чачак. Аустроугарска војска састојала се практично из три дела: редовне, царско-краљевске војске (k. u. k. Armee), регрутоване из читаве Монархије, аустријске „домаће” империјалне војске (Landwehr) и мађарске краљевске војске (Honved). Војна милиција, као помоћне јединице, означавала се као Landsturm.¹¹⁸ Редовне војске није било у округу Чачак, а пешадијске чете у округу биле су из састава Landwehr јединица које су попуњаване војницима другог или трећег позива, односно регрутима старијих годишта. Њихове дужности углавном су биле да чувају железничке пруге, жетву, да трагају за комитским четима. Да би овако слаби континенти држали у покорности већином непријатељски расположено становништво, примењивана су оштра превентивна средства: депортација (интернирање), разоружавање и узимање талаца.¹¹⁹ Вероватно најспремнија и стога најважнија војна јединица у округу Чачак била је 16. потерна чета (одред) из састава Streifregimente, Потерног одреда основаног 1916. године из редова жандармерије.

Једна од првих одлука тадашњих етапних, односно окружних команди била је забрана рада свих политичких партија и удружења. Ова забрана строго је контролисана од стране полиције и Обавештајног одељења Гувернмана. Војна управа нарочито је обраћала пажњу на чланове Радикалне странке и забранила је да се њима додељује било каква врста помоћи. Такође, направљен је и списак активних чланова политичких странака који су остали у окупираној Србији.¹²⁰ У Чачку се поменута нетрпељивост према члановима Радикалне странке манифестовала кроз њихово интернирање одмах након након освајања града. Радикалске присталице у граду су у прва три месеца окупације (значи до фебруара 1916. године) два пута по списковима интерниране.¹²¹ У новембру

115 | Hugo Kerchnawe, *н. д.*, 91.

116 | АС, МИД, П. о. Микрофилм, Р. 508, ф. XV (1916), Досије VII и VIII, XV/748. Крф, 29. новембар 1916.

117 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 44.

118 | John R. Schindler, „Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia 1914”, *War in History*, 2002, Vol. 9 (2), 160, 162.

119 | Dimitrije Đorđević, *н. д.*, 220.

120 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 179.

121 | Сениша Пауновић, *н. д.*, 127.

1915. године извршено је прво веће хапшење грађана (због велеиздаје, како је званично саопштено) и они су спроведени у Београд.¹²² Јован Михаиловић, дотадашњи председник општине, смењен је са положаја 10. новембра 1915. године, а наредног дана је и интерниран. На мети су биле и познате особе које су биле ван политике, а за које се претпостављало да су аустроугарски противници. Окупационе трупе су два дана по уласку у Чачак ухапсиле Јелену Степановић, супругу војводе Степе Степановића, као једног од талаца који је главом јемчио за безбедност у граду. Када се сазнало за то, најугледнији и најимућнији становници Чачка гарантовали су имовином и животима за госпођу Јелену, па је након два дана „војводица”, како је обично звана, пуштена кући.¹²³

Масовне интернације цивилног становништва у октобру, новембру и децембру 1915. године (по јулијанском календару) окупатор је објашњавао преоблачењем српских војника у цивиле, па је зато аустроугарска Врховна команда наредила интернацију и неуниформисаних војних обвезника.¹²⁴ После првих интернирања спроведена је акција прикупљања оружја, у којој је, са изразитом строгошћу, учествовала целокупна цивилно-војна управа. Следећа акција, према наредби Гувернера од 28. фебруара 1916, извршена је првих дана марта, а наредна јуна исте године. Из сваке општине један број виђенијих грађана морао је својим животом гарантовати успешно спровођење прикупљања оружја. У чачанском округу, претресима у марту 1916. године, пронађено је код становништва старо и углавном неупотребљиво оружје.¹²⁵

Упркос интензивној потрази за оружјем, свега мањи део наоружања био је откривен, па од маја 1916. године власт Гувернмана мења стратегију и дозвољава становништву одређени рок за предају оружја и муниције, а након истека рока они код којих би било пронађено оружје подлегали би драстичним казнама. Под притиском могућих казни, чак и смртне, становништво по окрузима предало је знатне количине наоружања. Крајем маја 1916. године команданту жандармеријске постаје у Горњем Дупцу (срез Гуча) шаљу се два списка грађана општине Каона који су добровољно предали оружје, са укупно 57 имена.¹²⁶ Јуна и јула исте године прикупљено је у чачанској окружној команди 136 војних и 61 ловачка пушка, 30 револвера, 22 пиштоља, 9.600 метака, 42 бајонета и 4 бомбе.¹²⁷ Ипак, ни та акција није довела до очекиваних резултата, о чему сведочи то да је у жандармеријским преметачинама у првој половини октобра 1916. године у окрузима Шабац, Горњи Милановац, Смедерево и Чачак заплењено 5.017

122 | ИАЧ, Градско поглаварство Чачак (1934–1944), К-1/а, бр. 150.

123 | Михаило Симић, *Чачак и Чачани некад*, Чачак, 2002, 26.

124 | *Наше патње и наше борбе*, Женева, 1917, VII.

125 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 98.

126 | ИАЧ, О. К. К-5, бр. 201, 25. мај 1916; О. К. К-5, бр. 202, 28. мај 1916.

127 | АС, ВГГ, XVII/6, N. 8384, 24. август 1916.

пушака, 1.141 револвер, близу 8.000 метака и доста бомби.¹²⁸ У „Службеном гласнику ц. и кр. окружног заповедништва у Чачку” (Amts-Blatt des k. u k. Kreiskommandos Čačak), који је излазио месечно од августа 1916. године¹²⁹, власти су поновиле опомену становништву о недозвољеном држању оружја и муниције: „*Pučanstvo se ponovno opominje na naredbu vojne generalne gubernije od mjeseca srpnja o. g. u smislu koje će svaki, tko se u posjedu oružja i municionih predmeta zateče uz jednog zato određenih taoca, smaknuti biti; ujedno se ponavlja, da za dragovoljnu predaju oružja i municionih predmeta, neće biti nitko kažnjen.*”¹³⁰ О неуспешности акција на прикупљању оружја у округу Чачак 1916. године говоре откривене количине наоружања јула 1917. године: у срезу Ивањица пронађено је 1.000 пушака и револвера и 29 бомби, док је у Краљеву због нађених 18 пушака и 5.000 метака стрељано пет лица.¹³¹ Априла 1917. године жандарми су у окрузима Чачак и Горњи Милановац открили оружје. У чачанском срезу нађено је 200 пушака и 20 бомби.¹³² Проблем сакривеног оружја и муниције код становништва у Гувернману остало је горуће питање све време окупације, што најбоље илуструје податак да је приликом повлачења последњих аустроугарских јединица из Чачка, у околним селима трештало од пучњаве „као о Божићу”¹³³, док се слично дешавало и у граду, упркос забрани председника општине да становништво пуца из оружја, како се непријатељ не би испровоцирао.¹³⁴

Након што је успостављен окупациони систем на подручју округа Чачак, приступило се нормализацији свакодневног живота у округу, а нарочито у варошима. Ипак, ниједног тренутка окупациона сила није остављала сумњи разлоге и мотиве њеног присуства у Србији. Познати чачански свештеник, прота Сретен Михаиловић, у тексту „Неиспуњен аманет (истинит догађај из времена окупације – пре 15 година)” описао је један догађај о раном случају вешања Срба у Чачку, чији је непосредни сведок био.¹³⁵ Наиме, 1. фебруара 1916. године (по старом календару) прота Михаиловић се јавио у окружну команду.

128 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 101.

129 | „Службени гласник” чачанског округа штампан је у Ц. и кр. штампарији окружне команде Чачак (К. u k. Kreiskommando-Druckerei), што је у ствари реквирирана штампарија познатог чачанског штампара Стевана Матића одузета 20. децембра 1915 (по старом календару). Рад штампарије за потребе окружне команде Чачак започео је 20. јануара 1916. године (по старом календару). Извор: Марија Орбовић, *Културна догађања у Чачку у деловоднику штампарије Стевана Матића*, Зборник радова Народног музеја XXVII, Чачак, 1997, 262-263.

130 | *Službeni glasnik c. i kr. okružnog poglavarstva Čačak*, god. 1, br. 3, Čačak, 15. listopad 1916, 4.

131 | Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 476.

132 | Богумил Храбак, *Чачак у доба...*, 172.

133 | Синиша Пауновић, *н. д.*, 413.

134 | *Слобода 1918.*, Специјално издање „Чачанског гласа”, Чачак, 25. октобар 1993, 3.

135 | *Преглед цркве епархије жичке*, број 2, год. XIII, Чачак, фебруар 1931, 60-70.

Михаиловић је био одређен за таоца и морао се јављати у команду сваког јутра у 8 часова, након попијене јутарње кафе (тада је још увек имало кафе у Чачку, макар у протиној кући). У окружној команди му је судски официр Жировчић саопштио да треба да изврши последњу причест за три српска војника који су осуђени на смрт вешањем у 11 часова. Причест је заказана у 9 часова у чачанској цркви која је тада била стално закључана, а кључ од цркве се налазио у Окружној команди.¹³⁶

Тројица осуђеника били су српски војници који су се повлачили са војском до Приштине, где је настало потпуно расуло, па су комшије из села одлучиле да се врате својим кућама. То су били Радисав Бачкуља (27–28 година), Милош Божић (30–32 године) и Милан Живковић (око 25 година), сви из околине Студенице. Споредним путевима дошли су у околину Новог Пазара, одакле су се лако пребацили у свој срез, јер им је околина била позната. Непријатељ још увек није стигао у њихово село у том тренутку. Након неколико дана, један аустроугарски вод покушао је да уђе у село, због чега су се сељани организовали и потукли их. Том приликом је неколико непријатељских војника погинуло. Сутрадан су се Аустро-Угари вратили у већем броју и у претресу кућа ухватили ову тројицу, одакле су спроведени у Ушће, из Ушћа у Краљево, па у Чачак.¹³⁷

У кругу зграде Окружне команде (зграде Начелства, данашњег Народног музеја) била су подигнута вешала, 15 метара удаљена од Конака господара Јована Обреновића, који је тада служио као апсана. Након причести, један аустроугарски официр је обавестио проту Михаиловића да је и његово присуство обавезно код губилишта. Прота Михаиловић је покушао да се извуче од те обавезе, изговарајући се да он не може да гледа сцене погубљења, али му је официр одсечно одговорио да мора, јер су такви прописи. Наиме, према правилима војне службе аустроугарске армије, командант подручја (у случају Чачка окружни командант или његов заменик), официр правне службе, дежурни официр, свештеник, лекар и орган за извршење казне (крвник) била су лица која по службеној дужности морају да присуствују извршењу смртне казне.¹³⁸ Пресуда је прочитана прво на немачком, па на српском језику, сваки пут када су осуђеници појединачно извођени. Прво је обешен Бачкуља (који се јуначки држао, према протиним речима), па Божић и Живковић. Прота је добио дозволу да буду покопани на варошком гробљу, али док је нашао кола и људе за погреб, војници су ову тројицу однели у окружни расадник и тамо покопали, па је њихов гроб остао необележен.¹³⁹ Јавна вешања или стрељања нису често приређивана, већ искључиво у циљу застрашивања и опомене становништва.¹⁴⁰

136 Исто, 61.

137 Исто, 63-64.

138 АС, ВГ, XVIII/619, без датума.

139 Преглед цркве епархије жичке, број 2, год. XIII, Чачак, фебруар 1931, 66-67.

140 Андреј Митровић, *Устаничке борбе...*, 64.

У округу Чачак забележено је свега неколико јавних егзекуција. Насупрот томе, „Службени гласник”, који је штампан за потребе окружне команде у Чачку, у већини бројева преноси обавештења о извршеним смртним казнама у округу, које су обављене по службеној дужности и без присуства цивила.

Као једна од најочигледнијих манифестација промењених животних околности по становништво Чачка након окупације, дошла је одлука о промени имена улица и тргова у граду. Божица Младеновић је такве акције, које су биле у надлежности окружних команди, посматрала као „*политику затирања свега што је подсећало на српску државу*”.¹⁴¹ Већ поменути Рода Рода преноси аустроугарско схватање да имена улица у градовима Србије представљају одраз политичких тежњи Србије на Балкану, што је у суштини и било тачно: „*Улице имају називе у којима се огледају стремљења Србије (Сарајевска ул., на пример), имају кућне бројеве и ноћно осветљење.*”¹⁴² Политика преименовања улица у Чачку може се посматрати и из ширег контекста планова Аустро-Угарске са територијом Србије након окончања рата, односно анексионистичким намерама војног вођства из Беча.¹⁴³ На једном регулационом плану из 1893. године чиновници окупационе власти Чачка руком су забележили нове називе улица и тргова у граду¹⁴⁴:

Краља Милана	Konrad von Hölzendorf St.
Ломина	Fehervari St.
Цветна	Andrassy St.
Браће Глишића	Hunyadi St.
Богихевићева	Laudon St.
Краља Александра	Franc Jozef St.
Душанова	Kayser Josef St.
Железничка	Bahnhof St.
Кнеза Михаила	Maria Theresia St.
Велика пијаца	Eugen Platz

Већина улица у граду имала је промењено име током окупације, док је у сећању становништва остало урезано да су још неке улице имале нова имена: Сарајевска улица добила је име Макензенове (сл. 7), Ломина улица се звала

141 | Божица Младеновић, *Промена назива улица...*, 289.

142 | Рода Рода, *н. д.*, 189.

143 | Милош Тимотијевић, *Називи улица Чачка 1893 – 1992: Један век израђивања колективног идентитета*, Годишњак за друштвену историју, год. VII, св. 2-3, Београд, 2000, 226-227.

144 | Милош Радовановић, *Чачак на регулационом плану из 1893. године*, Зборник радова Народног музеја XXII/XXIII, Чачак, 1994, 242.

Grf. Parcer Grilparcer Str.¹⁴⁵ У месечном извештају из јула 1916. године Окружна команда у Чачку известила је Президијал Гувернмана у Београду о промени имена улица у граду: нова имена била су Franc Josef Platz, Prinz Eugenplatz (Велика пијаца, данашњи Градски трг), Erzherzog Friedrichstrasse. Команда је предлагала да се не мењају нови (аустроугарски, прим. Б. Т.) називи, јер би се можда у народу пробудила вера у то да се Србима жели попустити.¹⁴⁶ Како за Ломину улицу постоје два назива, може се донети закључак да промене имена улица нису доследно вршене према забележеним исправкама на регулационом плану града из 1893. године. У Прилогу „Београдских новина” од 27. маја 1917. године, налази се фотографија Трга грофа Салис-Севиса у Чачку, што је у ствари простор испред цркве и Основне школе. Занимљиво је да је једна од најважнијих локација и раскрсница у граду прозвана именом смењеног гувернера, док нису пронађени подаци да је нека улица у Чачку названа по барону фон Ремену.¹⁴⁷ С обзиром да се наведени називи улица могу поделити на аустријску и мађарску историјску традицију, врло је вероватно да се борба два политичка ентитета унутар дуалистичког уређења Монархије пренела и на ниво додељивања имена улица у једном малом граду Србије. Синиша Пауновић је у роману „Пуста земља” оставио запис о томе да је Цар Лазарева улица (то је каснији назив Цветне улице, прим. Б. Т.) преименована у Конопицку улицу, а Краља Петра у Франц Јозефову.¹⁴⁸ Према непрецизној хронологији овог делимично аутобиографског романа, може се претпоставити да је до првих измена у називима улица дошло већ у новембру 1915. године.

145 | Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку*, Чачак, 1995, 264.

146 | АС, ВГГ, IX/82, N. 4918, 24. јул 1916.

147 | *Beogradske novine*, God. III, br. 144, Beograd 27. maj 1917. Prilog, 3.

148 | Синиша Пауновић, *н. д.*, 92. Пауновић је овде вероватно направио лапсус, помешавши улицу Краља Петра са улицом Краља Александра (прим. Б. Т.).

Structure and Organization of Occupational Administration in Cacak Region during First World War 1915–1918

Cacak District with the centre in Cacak presented a constituent part of administrative division of Kingdom of Serbia and for a long time it was a border region with Ottoman Sandzak Novi Pazar. Serbian administrative division before the war was taken over by Austro-Hungarian occupational government after the autumn 1915. During Austro-German offensive that autumn Cacak was occupied without the fight on 1st November, Kraljevo on 6th November and till the mid of the month Raska and the rest of the district territory was occupied, too.

After establishing Military General Government in Serbia on 1st January, 1916 more permanent organization of administration organization was created on the occupied territories of Serbia which substituted temporary military administration. A division into civil and military parts of administration was made. Local authority in Government included district and regional commands and municipalities as the lowest administrative units. The seat of District and Regional Military Command was in Cacak, as well as Military administration of railway station, District and Regional Police commands and police station. Regional commands were in Cacak, Kraljevo, Ivanjica, Guca and in Usce, and since August, 1917 there was a Regional command in Raska. Regional districts were inherited from Serbian administrative division apart from newly created Raska district. Municipalities were the lowest administrative units of the Government. Municipality presidents were appointed by the regional commander among the population of the region or they could be chosen from the members of police or soldiers of the Monarchy. As Serbian municipality administration remained almost unchanged, formally speaking the rule was in the hands of Serbs (president, deputy, chiefs) as long as they were loyal, but the total control had higher bodies of the occupational authorities.

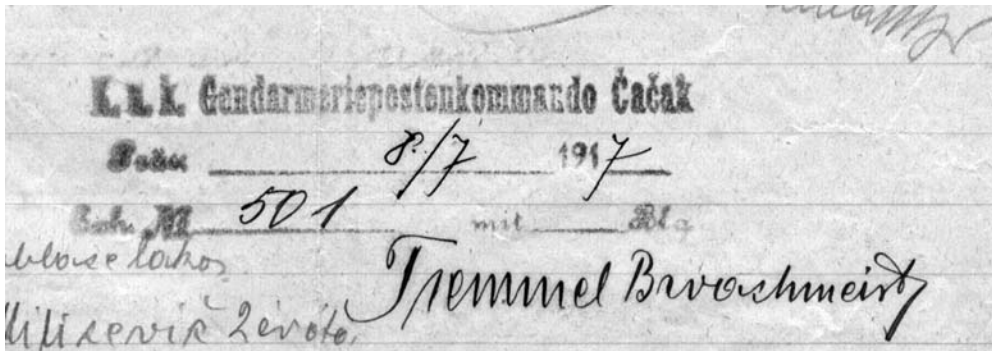
Bogdan TRIFUNOVIC

**La structure et l'organisation de l'administration
d'occupation dans la région de la circonscription
de Cacak durant la Première Guerre mondiale, 1915–1918.**

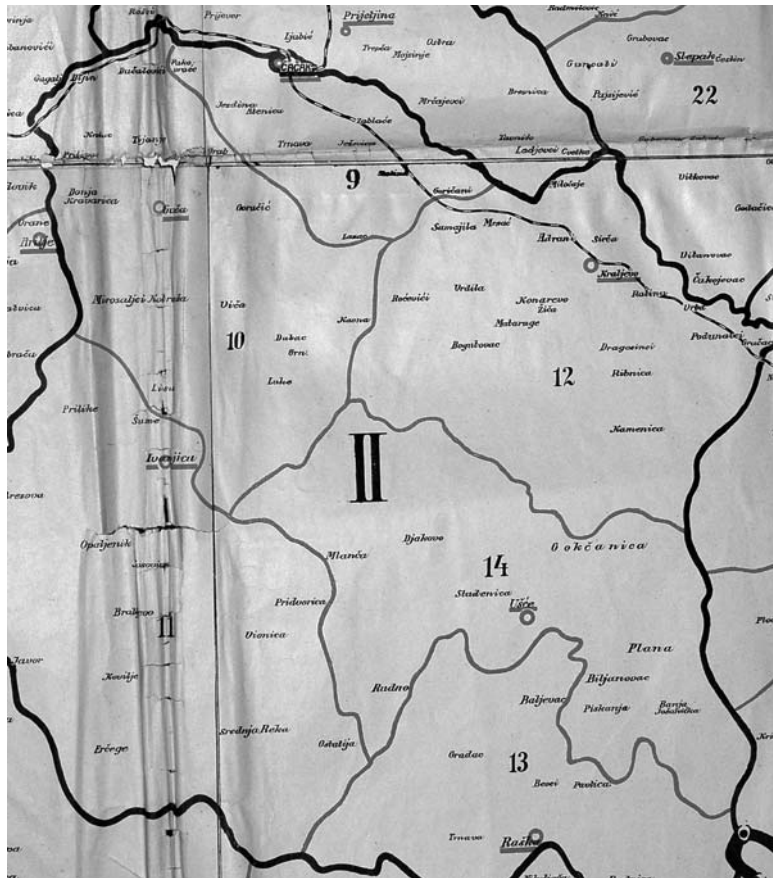
La circonscription de Cacak, dont le siège fut à Cacak, représenta la partie intégrante de la répartition administrative du Royaume de la Serbie et fut longtemps la région de démarcation avec le Sandjak ottoman de Novi Pazar. La répartition administrative serbe sera prise en main avant la guerre également par l'autorité d'occupation austro-hongroise après l'automne de l'année 1915. Pendant l'offensive austro-hongroise cet automne-là Cacak fut pris sans combat le 1er novembre, Kraljevo le 6 novembre, et jusqu'à la moitié de ce mois Raska et le territoire complet restant de la région furent occupés.

Après l'établissement du Gouvernement général militaire en Serbie le 1er janvier 1916, une organisation plus durable de l'autorité sur les territoires occupés de la Serbie fut formée, qui remplaça provisoirement l'administration militaire. La répartition de l'administration en partie militaire et civile fut exécutée. L'autorité locale dans le Gouvernement fut effectuée par les commandements régionaux et cantonaux et par les communes, comme unités administratives les plus inférieures. À Cacak fut le siège du Commandement militaire régional et cantonal, de l'Administration militaire de la gare, du Commandement régional et cantonal de la gendarmerie et de la station de gendarmerie. Les commandements cantonaux furent situés à Cacak, Kraljevo, Ivanjica, Guca et à Usce, et à partir d'août de l'année 1917 un commandement cantonal exista aussi à Raska. Les cantons de la région Cacak furent hérités à partir des répartitions administratives serbes, à l'exception du canton nouvellement formé de Raska. Les unités administratives les plus inférieures du Gouvernement furent les communes. À la tête des communes furent les maires, nommés de la part des commandants cantonaux parmi les rangs de citoyens fiables du pays, quoiqu'ils purent être nommés aussi parmi les rangs de gendarmes et militaires de la Monarchie. L'administration municipale serbe d'avant-guerre resta en grande partie intacte, aussi l'autorité fut formellement dans les mains des Serbes (maire, maire-adjoint, serf) tant qu'ils furent loyaux, mais le contrôle absolu possédèrent les organes supérieurs de l'autorité d'occupation.

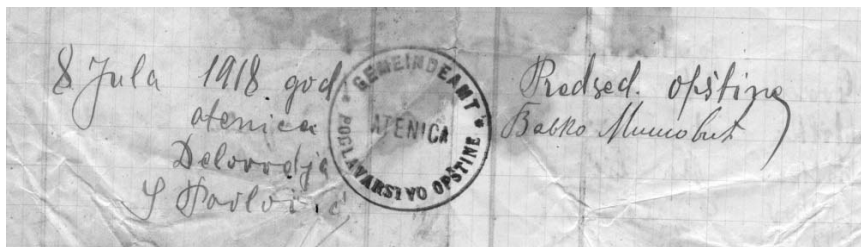
Bogdan TRIFUNOVIC

Сл. 1 Печат Команде жандармеријске постаје у Чачку

Сл. 2 Аустро-Угарска административна карта округа Чачак из друге половине 1917. године

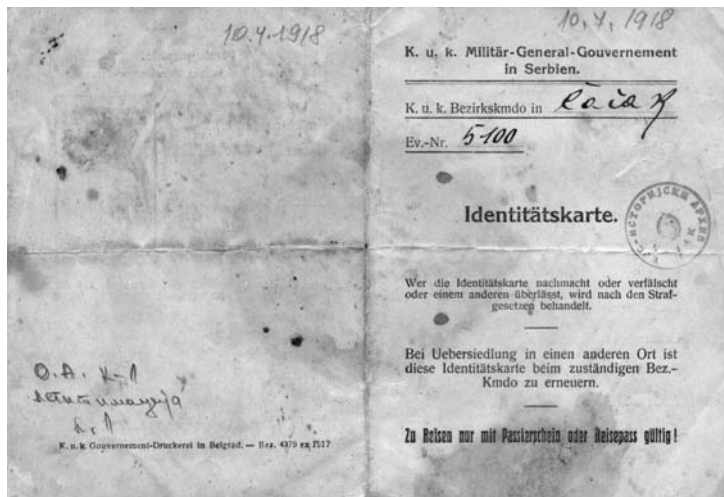
Слика 3. Печат општине Атеница, потпис председника Вељка Мишевића (ћирилицом)

<p>K. u. k. Kreiskommando in Čačak.</p> <h3>Kundmachung.</h3> <p>Die diesjährige Gerste wird für das Militär beschlagnahmt und ist jeder Freihändler mit derselben strengstens verboten. Das vorhandene Quantum wird durch militärische Patrouillen ermittelt und die Namen der Besitzer unter Angabe der vorhandenen Quantitäten an einem Verzeichnisse aufgenommen. Beim Produzieren darf von der fertigen Gerste nur als Saatgut das doppelte Quantum der besten wie Saatgut verwendeten Gerste zurückgelassen werden. Die Überschüsse müssen unter allen Umständen durch die Produzenten sobald die Gerste abgetrennt, getrocknet und gereinigt ist, ebenfalls an die Oberamtsstelle der HVZ Čačak, Kraljevo und Ivanica zugeführt werden.</p> <p>Die Gerste wird nach Obernahme mit K 31. Grunddrossel pro 100 kg netto bezahlt und erhält jeder Produzent auf je übergebene 100 kg Gerste eine Anweisung als Prämie zum inneren Bezug von</p> <p>6 kg. Salz, oder 1 kg. Zucker, oder 3 Lt. Petroleum, oder Tabak oder Zigaretten im Werte von K 5.—, bei der Monopolver-schleissstelle Čačak und Kraljevo.</p> <p>Diese Prämie haben vor allen anderen Ausstellungen bei der Monopolversteigerung den Vortzug und müssen sofort bei Präsentation der Anweisung an den Produzenten innerlich erfolgt werden.</p> <p>Überschüsse Gerstevorräte, welche bis 15. August nicht zur Abfuhr gelangen, werden konfiszirt und der Eigentümer mit Geld oder Arreststrafe bestraft.</p> <p>Čačak, am 25. Juni 1918.</p> <p>K. u. k. Kreiskommandant Pig, Oberst, m. p.</p>	<p>Ces. i kr. Okružno Znovjedništvo u Čačku.</p> <h3>Objava</h3> <p>Ovogodišnji ječam bio za državu odnet i svaki alo-bodna trgovina sa istim najstrožije se zabranjuje. Vojne patrole će utrditi postojese količina ista i imena proizvođača sa podacima o naličnim se količina u ječmu sruak izvesti. Od ovogodišnjeg ječma se mora kod proizvođača samo za neto 110 količina dva puta veća, od ista, koja je prošle godine kao semt upotrebljena. Viškove moraju proizvođači na svaki hačiti 130 prte čim ječam bude zreo, osušen i običan predati stanicama sredita za iskoristavanje ječma u Čačku, Kraljevu i Ivanici.</p> <p>Ječam će odmah po osušenju biti plaćen sa K. H. — trideset i četiri kruna za 100 kg netto i prima svaki proizvođač za svakih predatih 100 kg. ječma kao nagradu jednu sputnicu za besplatni prijem sa</p> <p>6 kg. soli, ili 1 kg. šećera, ili 3 Lt. petroleuma, ili duvana, ili cigara u vrednosti od 5 kruna kod monopolskih prodavnica u Čačku i Kraljevu.</p> <p>Ove nagrade imaju prvenstvo nad svima drugim izdatvanjima kod monopolskih prodavnica i moraju se proizvođaču odmah po predobenoj putnici bezplatno izdati.</p> <p>Svakine količine ječma koje do 15. avgusta ove godine ne budu predane biće konfiskovane a donosi porednik biće kažnjen novčanom kaznom ili zatvorom.</p> <p>Čačak, 25. Juna 1918.</p> <p>Ces. i kr. Okružni Komendant Pukovnik PIG, s. r.</p>	<p>Ц. и кр. Окружна Команда у Чаčku.</p> <h3>ОБЈАВА.</h3> <p>Овогодинашњи јеџам био за државу однет и сваки слободна трговина са истим најстрожије се забранује. Војне патроле ће утврдити постојеће количине јечма и имена произвођача са подацима о наличима се количина у јечму и близини извести. Од овогодинашњег јечма само за нето 110 количина два пута већа од оне, која је прошле године као семт употребљена. Вишкове морају произвођачи на сваки хаџити 130 прте чим јеџам буде зрео, осушен и обичан предати станицама средита за искориставање јеџма у Чаčku, Краљеву и Иванци.</p> <p>Јечам ће одмах по осушењу бити плаћен са К. 34.— тридесет и четри круне за 100 кг. нето и прима сваки произвођач за сваког предатих 100 кг. јеџма као награду једну упутницу за бесплатан пријем од</p> <p>6 кг. соли, или 1 кг. шећера, или 3 литра петролеума, или дувана, или цигара у вредности од 5 круна код монополских продавања у Чаčku и Краљеву.</p> <p>Ове награде имају првенство над свима другим издавањима код монополских продавања и морају се произвођачу одмах по подношењу упутнице бесплатно издати.</p> <p>Свакине количине јеџма које до 15. августа ове године не буду предате биће конфисковане а доноси пorednik биће кажњен новчаном казном или затвором.</p> <p>Чаџак, 25. Јуна 1918.</p> <p>Ц. и кр. Окружна Команда Пиковник Пиг, с. р.</p>
--	---	--

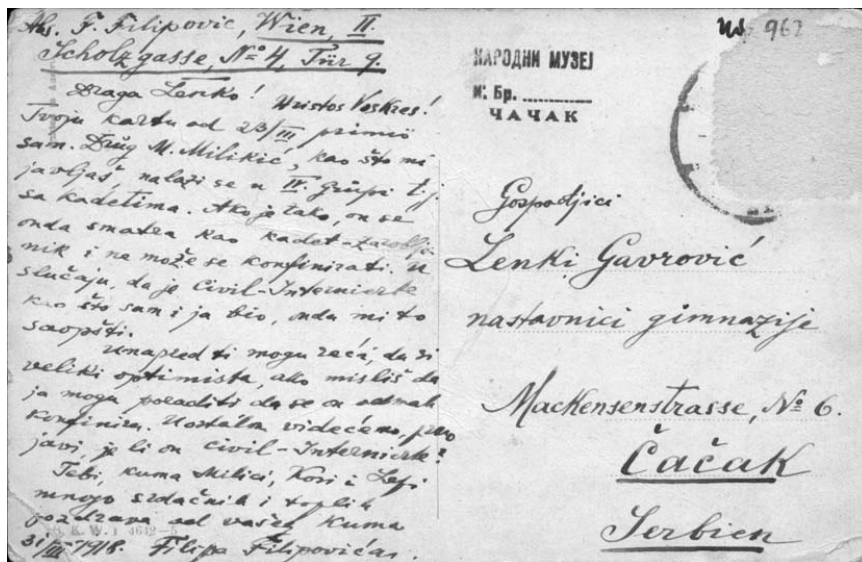
Слика 4. Објава окружне команде Чачак од 25. јуна 1918. године

Слика 5. Печати општине Гориџани, среске команде Чачак и општине Заблахе

Слика 6. Идентификациона карта коју је средња команда Чачак издала Петру Ристовићу из Кулиноваца

Слика 7. Разгледница Филипа Филиповића послата за Ускрс 1918. године из Беча, која је адресирана на Макензеневу улицу (бивша Сарајевска, данас Војводе Степе)